
УДК 81'373.421

Тетяна Коць (м. Київ)

ПРИКМЕТНИКОВИЙ СЛОВОТВІР У МОВІ ПУБЛІСТИЧНОГО СТИЛЮ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ І ТЕНДЕНЦІЇ ГРАМАТИЧНОЇ НОРМИ

У статті проаналізовано словотвірні процеси в мові публіцистичного стилю початку ХХ століття у зв'язку з тенденціями динаміки літературної норми. Особливу увагу звернено на функціонування словотвірних варіантів. Узагальнено основні напрямки лексичних і граматичних змін.

Ключові слова: *словотвір, мовна норма, варіант, похідне слово, історія літературної мови.*

Прикметник за словотвірними показниками розташований між іменником і дієсловом, суфіксальною словотвірною активністю нагадуючи іменник, а префіксальною дієслово. Мова преси початку ХХ століття відбиває процеси доби і вводить у загальнономовний словник цілий ряд відіменних та віддієслівних прикметників. Це насамперед слова на означення явищ суспільно-політичної сфери, національного, культурного, духовного життя народу, які характеризуються неоднорідною семантикою і різним формальним вираженням. Неологізми публіцистичного стилю 10–30-х років ХХ століття, як правило, творилися за законами мови і тому органічно входили в літературний слововжиток.

Функція афіксів граматичної ад'єктивності полягала в остаточному оформленні за допомогою словотворчих засобів формально-граматичних перетворень атрибута, його закріпленні у присубстантивній позиції та морфологізації [8: 72]. У досліджуваний період найпродуктивнішими були моделі, в яких словотворчий суфікс виявляв категоріальне значення «такий, що характеризується семантичними відтінками відповідно до твірної основи».

© Т.А. КОЦЬ, 2012

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2012, № 3

57

У мові преси було багато новотворів доби, які за формальними і семантичними ознаками повністю відповідали внутрішнім законам мови і тому швидко закріплювалися в літературному вжитку: *академічний, організаційний, перекладний, авторський, видавничий, гуртківський, освітній*, напр.: *Мені здається, що академічним установам, а також таким інституціям (учредженням) як Земство та Громадянський комітет слід-би негайно розв'язувати гострі питання сучасності* (ВС, 22.07.1917); *Оригінальні та перекладні статті все частіше з'являються на сторінках нашого видання* (ВГ, 12.09.1918).

Мова 10–30-х років демонструвала також тенденції прикметникового словотвору, які не сприйняла сучасна літературна мова. Одним із найпродуктивніших було творення прикметників із суфіксом **-ов-/-ев-** — похідних від різних іменникових основ: і власне українських, й іншомовних. Багато з них у процесі мовного розвитку витіснилися прикметниками з іншими суфіксами: *оперовий, кабінетовий, бюджетовий, кредитовий, конкурсний, спортовий, голодний, пам'ятевий, процентний, резервний, предметний, запасовий, полюсовий*, та ін., напр.: *Друга більшовицька навала в початку лютого цього року внесла деякі відміни в життя оперового театру* (Укр., 23.08.1919); *Тільки шляхом зміцнення нашого господарства й бюджетової сфери ми зможемо дати рішучу одсіч нашим класовим ворогам* (ГН, 17.07.1927); *На 11-те вересня Кубанською областною продовольчою управою призначається нарада для розв'язання проблем резервового фонду* (В, 01.04.1927). За аналогією без суфікса **-н-** утворювався похідний прикметник від іменника *дух* — *духовий*, напр.: *Виходячи з самісінької глибини народнього життя, народньої душі, мова росте, розвивається поруч з тим, як росте й розвивається духове життя народу і його культура взагалі* (Ч, 17.09.1917). Такі відіменні деривати значно переважали порівняно над формами з суфіксом **-н-**, які вживалися переважно в мові східноукраїнської періодики, пор.: *бюджетний, кредитний, предметний*, напр.: *Працююча людність свідомо, що саме їй належить наповнювати бюджетний фонд* (НП, 12.08.1928). О. Сиявський зазначав, що «наросток **-овий** часто чергується з іншими прикметниковими наростками, зокрема з **-ний**, при тім часто й значіння слова змінюється з зміною наростка, але не так, щоб можна було визначити відмінність **-овий** супроти інших, напр.: *розумовий* (прикметник відносний) — *розумний* (інше значіння, між іншим, з ступенюванням — *розумніший*...), але в *роковий* — *річний, оксамитовий* — *оксамитний*... вже немає такої відмінності» [14: 138]. Згодом словотвірні варіанти або розподібноувалися у значенні, або один із них зникав як надлишковий. При визначенні тенденцій розвитку словотвірної системи треба звернути увагу й на такі важливі лінгвістичні моменти, які регулюють участь функціонально однопланових суфіксів у творенні відносних прикметників за відсутності семантичних обмежень. Одним із таких визначальних, на думку А.П. Грищенка, чинників, пов'язаних із закріпленням форманта **-ов-, -ев-** у словотвірній

системі української літературної мови, є обов'язкове збереження кінцевих приголосних деяких суфіксів або ж однофонемних суфіксів, якими закінчуються похідні твірні основи [4: 154]. Тут, звичайно, можливі часткові морфологічні зміни у складі відповідних морфем твірних основ, які уможливають збереження задньоязикових приголосних. Перед суфіксом **-н-** морфологічна видозміна цих фонем є неодмінною умовою дериваційного процесу. Тому в літературній мові в словотворенні відносних прикметників суфікс **-ов-/-ев-** репрезентує здебільшого випадки, коли твірні основи мають у своєму складі кінцеві морфеми **-к-**, **-ок-**, **-ик-/-ник**, **-ак-/-як-**, **-ечк-**, напр.: *казка* — *казковий*, *світанок* — *світанковий*, *містечко* — *містечковий* [4: 155]. При творенні відносних прикметників від девербативних за походженням іменників жіночого роду — назв дій, сформованих за участю суфікса **-к-** (*пересадка*), а також іменників жіночого роду на **-иц(я)** (*дільниця*) закріпився суфікс **-н-** [6: 262-263]. Незаперечною умовою словотворення відносних прикметників на **ов-/-ев-** стала також цілком виразна тенденція 20–30-х років ХХ століття уникати не властивий звуковій структурі слова збіг приголосних, що типове для похідних від запозичених іменників (*ансамблевий*, *оркестровий*) [6: 264]. М.А. Жовтобрюх стверджує, що суфікс **-ев-** закріпився у прикметниках з основою на м'який приголосний, а також після шиплячих, коли на склад з цим суфіксом падає наголос. В ад'єктивах, утворених від іменників, що позначають предмети і мають основу, яка закінчується на **-р**, усталився суфікс **-ов-** незалежно від місця наголосу, напр.: *двір* — *дворовий*. Якщо наголос падає на корінь або на закінчення, вживається суфікс **-ов-**, напр.: *лісовий*, *польовий* [6:264].

Л.А. Булаховський зазначає, що наголошення з цими суфіксами не набуло ознак виразної системи. Деякі утворення (наприклад, низка назв культурних понять) відбивають вплив польської мови з її наголосом на останньому складі слова [1: 24-25]. Такі зразки знаходимо і в мові художньої літератури початку ХХ століття: *Пливли згадки про модних тенорів і баритонів, сопрано і контральто, критики модних опер і оперових будинків, вирази ентузіазму до голосів і для співацьких гонорарів* (М. Грушевський).

Деякі, поширені в 10–30-ті роки ХХ століття, прикметники з суфіксом **ов-** згодом відтіснилися на периферію словотвірної системи української мови, напр.: *парадовий* (пор. *парадний*), *смоловий* (пор. *смолистий*), *гранітовий* (пор. *гранітний*). Про це свідчать ремарки *рідковживане* і *застаріле* в Словнику української мови в 11-ти томах (К., 1970–1980; далі — СУМ).

Сучасна українська літературна мова часто зберігає словотвірні зразки на **-ов(ий)** з тим значенням, яке вони мали на етапі входження в словотвірну систему, тобто в 10–30-ті роки ХХ століття. Слово *випусковий* мало значення «той, хто випускає черговий номер газети, журналу», напр.: *Випусковий редактор намагався широко подати думку простих людей про зросійщення наших шкіл, про руйнацію дитячих*

душ (ВС, 22.04.1917); **Випусковий** взяв підписану коректуру і в'яло промовив: — До побачення! (М. Хвильовий); пор. у сучасній мовній практиці: ...не пройде повз найменшу дрібничку, дасть слушину пораду **випусковому** з висоти свого досвіду. Ось чому працівники редакції спокійні за газету [Літературна Україна], коли біля талера — Ніна Бондар (ЛУ, 10.08.1989). За словом *випускний* уже в другій половині ХХ століття закріпилося значення «призначений для випускання чого-небудь» або ж «який стосується випуску з навчального закладу», пор. *випускний клас, диплом, журнал, вечір, екзамен, клапан, отвір*.

Продуктивність творення прикметників із суфіксом **-н-** пояснюється унікальними морфологічними особливостями самого афікса, здатного поєднуватися з будь-яким приголосним. Такий тип часто витісняв з ужитку інші словотвірні варіанти. Так, із поширених у мові 10–30-х років прикметникових форм *виховний* — *виховавчий, характерний* — *характеристичний* літературна мова сприйняла моделі з суфіксом **-н-**. Варіанти з афіксами **-авч-**, **-ичн-** ми сьогодні кваліфікуємо як елементи словотвірної системи української мови конкретного часового зрізу — початку ХХ ст.: *Майже всі делегати зазначали, що у нас ще не досить добре стоїть виховавча робота серед членів нашого товариства* (ГН, 12.09.).

В ад'єктивах часто конкурували також суфікси **-ськ-** і **-ичн-/ічн-**: *філософський* — *філософічний, пацифістський* — *пацифістичний; -ч- і **-н-**: *споживчий* — *споживний*.*

Пошуки нових форм вираження того чи того словотвірного значення призводили до популяризації моделей прикметників, утворених за зразками інших мов: *дискусійний* — *дискутивний, провокаційний* — *провокативний*, напр.: *Взагалі відношення до жидів Денікінської влади **провокативне** і безчоловічне* (Укр., 05.09.1919). Такі тенденції знаходять своє продовження в сучасній мовній практиці, пор.: *Дев'ять іноземних посольств, два міністерства закордонних справ та п'ять культурних центрів забезпечили **презентативну** програму кінодебютів з Німеччини, Франції, Великобританії, США* (ГУ, 15.11.1994).

У мові преси початку ХХ ст. як варіанти функціонували прикметники: *кровавий* (*крівавий*) — *кров'яний, військовий* — *військський*, напр.: *На тім тижні у Японії сталися **кріжаві** події* (М, 02.01.1912); *Великі **кров'яні** події на Балканах розколошкали мусульманський мир* (М, 05.01.1912); *Економічне життя в так званому південно-західному краї йде своєю особною мирною стежкою і забуває про **військові** потяги* (Укр., 19.08.1919); *Стукотять колеса **військового** поїзда і важко дихає паровоз* (ВУНР, 21.12.1917). Давні форми *кровавий, кривавий* згодом заступилися словом *кривавий*, яке засвоїла літературна мова із значенням «з якого тече, виступає кров», «залитий кров'ю, закривавлений» (див. СУМ — Т. IV. — К., 1975). Прикметник *кров'яний* засвоївся у вжитку зі значенням «виготовлений із крові». На периферію мовного вжитку, як стилістично забарвлене, відійшло слово *військський* (СУМ подає ремарку «урочисте»).

У мові початку ХХ ст. вживалися також віддієслівні прикметники, які не закріпилися в літературному вжитку: *примежний, передуючий*, напр.: *Було б у нас і досі таке лихо, яке отсе тепер твориться в Московії та **примежних** наших землях північних, якби не вдалося більшовиків вигнати з України й одмежуватись од Московії* (ВГ, 31.09.1918); *За минулий рік Рада НК освіти УСРР продовжувала роботу **передуючих** років* (ЛНМ, 07.10.1923).

Оцінна функція публіцистичного стилю позначилася на творенні складних прикметників з емоційно-експресивним значенням: *україножерський, українолюбний, націотворчий*, напр.: *Розуміється, що ця **україножерська** агітація дала за короткий час криваві наслідки* (Укр., 30.09.1919); *Щоб забезпечити **націотворчий** чинник, а також можливість нашої людности мати місця по школах, які перелюднені, надалі приймати осіб не **українського** громадянства заборонено* (Укр., 19.09.1919).

Активні словотвірні процеси супроводжувалися пошуками морфологічного оформлення прикметникових дериватів.

Як засвідчують граматики, на початку ХХ ст. уже був усталений поділ прикметників на тверду та м'яку групи з відповідними типами відмінювання, які без змін успадкувала сучасна українська літературна мова. Проте в деяких випадках простежуються динамічні процеси морфологічної норми. У 10–30-ті рр. у місцевому відмінку однини прикметників функціонували варіантні закінчення **-ім, -ому**. Продуктивними були форми на **-ім**. У виборі правильної форми саме їм надавалася перевага: *на добрім/на доброму* [17: 118], *на воронім коні/на вороному коні* [12: 155], *на добрім* [15: 81], *на малім* [19: 28]. У мові преси також переважали короткі форми прикметників: *Позавчора в **Українськiм** клубі одкрито нову організацію українського жіноцтва під назвою «Союз Українок»* (Укр., 07.09.1919); *Але своїм розумом і щирим серцем цей чоловік побачив **на кращім, яскравішiм** прикладі сучасну російську політику і зумів передбачити наслідки для України* (М, 19.05.1912).

Варіантні форми прикметників у місцевому відмінку однини проіснували в мові довгий час, і лише в 50-ті рр. ХХ ст. прескриптивна норма засвідчила витіснення їх з ужитку. Граматики зауважили, що «...у сучасній мові короткі форми прикметників належать до категорій пережиточних» [10: 48]. Нормативними було визнано їх вживання тільки в присудковій функції (*повинен, винен, варт*). У всіх інших випадках неповні форми прикметників були кваліфіковані як стилістично забарвлені, фольклорні елементи [10: 48].

На початку ХХ століття ще не було загальноприйнятої концепції про творення ступенів порівняння прикметників. Ступеневими вважалися поєднання прикметників з прислівниками *дуже, надто, надзвичайно* [11: 83]. Г. Шерстюк зазначав, що ступені порівняння прикметників утворюються за допомогою суфіксів **-iш(ий), -iш(а), -iш(е), -щ(ий), -ч(ий)**: *червоніший, глибший, кращий, солодчий* [18: 27].

В. Коцовський та І. Огоновський нормативними вважали суфікси **-ьш(ий)**, **-ійш(ий)**: *мильший, милійший, яснійший, студенійший* [9: 40]. С. Смаль-Стоцький зазначав, що обидва прикметникові суфікси мають давнє походження і зафіксовані вже в пам'ятках XI ст., проте перший поширений у східній частині України, а другий у західній [15: 82]. Варіантне хитання ступеневих прикметникових форм засвідчує також мова східної і західної періодики: *Сумні думки наганяє та кривда, що діється **слабшим, вбогіцим, одсталім*** (Г, 12.01.1912); *Є в нас у ці тяжкі дні одна сила, що могла б урятувати і школу й націю нашу, коли б вона сама була **свідомійша** національно: тая сила — кооперація* (ВГ, 12.10.1918); *В обсягу промислового і торговельного господарства націоналізації всіх **важнійших** галузів промислу та передачі під догляд Українського Сейму місцевих органів самоврядування та робітничих комітетів всього промислового, торговельного і продовольчого господарства...* (КД, 19.01.1917). Обидва варіанти представлені і в мові художньої літератури: *...не було в світі люду **одважнійшого*** (П. Куліш); *видніші місця* (Б. Лепкий); *Темрява знов лягла, ще **чорніша, ще глибша*** (Леся Українка); *молодь **молодіша** од усіх* (П. Тичина); ***смівівіцими** од них* (М. Драгоманов); ***завзятійший** од всіх* (І. Котляревський). Діалектна мова (один із інтралінгвальних чинників) і вплив російської (екстралінгвальний фактор) позначалися також на поширенні в мові преси варіантних форм найвищого ступеня порівняння прикметників: *Коли б їм сказати, що і **найкрасша** з лиця дівчина, коли вона не мита і розхристана і в подертих лахах, не буде виглядати гарно, то се вони зрозуміють, але скажи їм, що так само і гарну думку треба гарно одягнути у слова, щоби подобалася, то сего вони не зрозуміють* (Б, 07.01.1916); *Германія одна із **самих сильних** європейських держав, вона лежить поруч з Польщею і тягнеться широкою смугою на захід од Польци вздовж берегів Балтійського та Німецького морів* (Укр., 23.08.1919). Неусталеність ступеневих прикметникових форм демонстрували і лексикографічні джерела 10–20-х років: *найяснійший* [7: 108], *найясніший* [13: 81], *найактивніший* [2: 108], *миліший* [3: 212], *найхарактерніший* [2: 25].

До 30-х років XX ст. варіант на **-ійш(ий)** вийшов з ужитку. Це засвідчує мовна практика: *найсильніші, солодші, смівівіші* (М. Рудницький); *Розуміється, що правительство дуже добре знає, що політичного Українського антидержавного руху нема й сліду, що Український народ як нація набагато **лояльніший**, і, що Український рух є наскрізь культурний — без усякої домішки політичного сарказму* (ГН, 12.07.1927). Такі форми пропонувала також західноукраїнська граматики 1931 року А. Штефана та І. Васка.

Мова преси початку XX ст. відігравала важливу роль у нормалізації словотвору, у відборі й закріпленні у вжитку єдиних взірцевих мовних одиниць, в усуненні позасистемних і стилістично не дифенційованих явищ.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Б	— Буковина	Г	— Гасло
ВГ	— Вологодська газета	ГН	— Геть неписьменність
В	— Вісти	ГУ	— Голос України
ВС	— Вільне слово	КД	— Козацька думка
ЛНМ	— Література. Наука. Мистецтво	НП	— Наддніпрянська правда
ЛУ	— Літературна Україна	Укр.	— Україна
М	— Маяк	Ч	— Чорноморець

1. *Булаховський Л.А.* Український літературний наголос. — К., 1947. — 234 с.
2. *Гладкий М.* Правописний словник-показник. — К.: Київ-друк, 1929. — 42 с.
3. *Голосевич Г.* Правописний словник. — Нью-Йорк — Париж, 1994. — 460 с.
4. *Грищенко А.П.* Суфіксальний словотвір прикметників // Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979. — С. 114-121.
5. *Жовтобрюх М.А.* Мова української періодичної преси (кінець XIX — початок XX століття). — К.: Наук. думка, 1970. — 304 с.
6. *Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М.* Курс сучасної української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1959. — 354 с.
7. *Іваницький С.* Російсько-український словник. — Вінниця, 1918. — Т. II. — 266 с.
8. *Ковалик І.І.* Вчення про словотвір. — Львів, 1961. —
9. *Коцовський В.* Методична граматики руської мови для IV класу шкіл 5-ти і 6-ти класових. — 2-е видання. — Львів, 1912. — 75 с.
10. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А. Булаховського. — К., 1951. — 408 с.
11. *Левіцький М.* Українська граматики для самонавчання. — Катеринослав; Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1923. — 197 с.
12. *Наконечний М.* Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український. — Х.: Рух, 1928. — 240 с.
13. Правописний словничок української мови. — К., 1922. — 260 с.
14. *Синявський О.* Норми української літературної мови. — К.: Література й мистецтво, 1931. — 368 с.
15. Словник української мови. — Т. I–XI. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
16. *Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф.* Граматики руської мови. — Відень, 1914. — 202 с.
17. *Тимченко Є.* Українська граматики. — К.: Час, 1917. — 168 с.
18. *Шерстюк Г.* Коротка українська граматики для школи. — Полтава: Український учитель, 1907. — Ч. I. — 64 с.
19. *Штефан А., Васко І.* Граматики української мови. — Мукачево: Вид. Учит. Т-ва Підкарпатської Руси, 1931. — 64 с.

Tetyana Kots (Kyiv)

WORD-BUILDING OF ADJECTIVE IN PUBLICISTIK LANGUAGE
AND TENDENCIES OF GRAMMATICAL NORM

The article present an analysis of word-formative processes in publicistic language used in the early 20-th century in the context of literary Ukrainian. Special attention is paid to the functioning of morphological variants. The main changes in the lexical system are generalized as well.

Key words: word-building, literary norm, variant, derivative word, history of literary language.